

Urmia University

Interdisciplinary Studies of
Persian Language and Literature

Comparative and confrontational analysis of literary metaphors in Persian and English poetry

Sakine Moradi¹ and Mohammad Hossein Karami²

1- Associate Professor, Persian language and Literature, Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Shiraz, Iran.

2- Professor, Persian language and Literature, Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2025/12/04

Accepted:
2025/12/28

pp:
131- 145

Keywords:
Parvin Etisami;
Sylvia Plath;
metaphor;
literary metaphor

ABSTRACT

The purpose of this research is to investigate literary metaphors in Persian and English texts, compare them, and describe their similarities and differences. Literary language is a language in which words and sentences are usually not used in their original meaning, but take on a figurative sense. Therefore, the theoretical framework used in the science of expression is Persian. Expression in the terms of literature is a set of rules and regulations by means of which a meaning is shown in different ways. The body under investigation consists of a Persian poem (Divan Parvin Etisami) and an English poem (Sylvia Plath). The current research has a qualitative nature, and its type is descriptive-analytical, focusing on Persian and English expressions. In this article, an attempt has been made to discuss the similarities and differences between metaphors in Persian and English rhymes in the field of contemporary poetry. After identifying and examining the literary metaphors in these two works, the similarities and differences between the metaphors should be discussed by analyzing samples of the poems by the mentioned contemporary poets. In this research, it is not necessary to mention all the examples found, and a limited number is provided. This approach allows for the determination of the type of metaphor and the identification of its elements, which are also presented in a table at the end, following an explanation. By examining the given examples; The similarities and differences of metaphor in two languages are shown in such a way that the most obvious similarity between the two; It is used in both languages; Because metaphor in both languages is borrowing something instead of something else, and its basis is simile, and the most important difference between the two can be seen in their divisions. And the difference in its elements between two languages, because in Persian it is examined in detail, and metaphor has four pillars, whereas in English it has two pillars and is studied and used more generally.

Citation: Derikvand, E. (2024). Comparative and confrontational analysis of literary metaphors in Persian and English poetry. *Interdisciplinary Studies of Persian Language and Literature*, 1(3), 116-129.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jispll.2025.56844.1045>

DOR:

¹ Corresponding author: Moradi, Email: sa.moradi4375@gmail.com, Tell: +9809173195092

انواع پیکرگردانی زن در مجموعه فرهنگ افسانه‌های مردم ایران

سکینه مرادی^۱ و محمد حسین کرمی^۲

۱- استادیار، زبان و ادبیات فارسی، ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۲- استاد، زبان و ادبیات فارسی، ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پیکرگردانی، تغییر شکل ظاهری با استفاده از نیروی ماوراءالطبیعی از صورتی به صورتی دیگر و یا توانایی به انجام امور خارق‌العاده است، بی‌آنکه در ظاهر تغییری روی دهد. این جستار، با هدف بررسی انواع پیکرگردانی زن در قصه‌های عامیانه، با روش تحلیلی-توصیفی و نیز رویکرد کیفی-کمی مجموعه ۱۹ جلدی فرهنگ افسانه‌های مردم ایران را با حدود ۲۲۰۰ قصه کاوش کرده‌است. در بررسی‌های صورت گرفته در این جستار، ضمن برقراری ارتباط میان پیکرگردانی و موتیف زن و توجه به جنبه‌های مختلف دگردیسی، مواردی از انواع پیکرگردانی زن یافته شد که براساس آن، می‌توان مؤلفه‌های جستجوی انواع پیکرگردانی‌ها را گسترش داد. در این پژوهش، با توجه به گونه‌های متفاوت پیکرگردانی زن در قصه‌های عامیانه، ضمن بهره‌بردن از شیوه معمول در پژوهش‌های مرتبط با پیکرگردانی (برپایه تقسیم‌بندی کتاب <i>پیکرگردانی در اساطیر</i>) یعنی شکل پیکرگردانی، برای نخستین بار دو صورت عامل و منشأ پیکرگردانی با مؤلفه‌های؛ عامل درونی، عامل بیرونی، عامل درونی بیرونی و نیز ساختار پیکرگردانی، شامل دو مؤلفه خطی و دگردیسی نیز بررسی می‌شود. برپایه نتایج این پژوهش، با بررسی ۱۶۸ قصه، پیکرگردانی براساس عامل بیرونی با ۱۲۳ مورد، پیکرگردانی خطی با ۱۳۴ مورد و پیکرگردانی حیوان به زن با ۳۶ مورد، بیشترین بسامد را در میان انواع پیکرگردانی بررسی شده مرتبط با زن دارند.
دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴	
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۸	
صص: ۱۳۱-۱۴۵	
واژگان کلیدی: فرهنگ افسانه‌های مردم ایران، قصه‌های عامیانه، زن، پیکرگردانی، ساختارخطی، عامل بیرونی.	

استناد: دریکوند، عصمت. (۱۴۰۳). تحلیل مقایسه‌ای و مقابله‌ای استعاره‌های ادبی در شعر فارسی و انگلیسی. مطالعات میان رشته‌ای زبان و ادبیات فارسی، (۳)۱، ۱۱۶-۱۲۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jispll.2025.56844.1045>

DOR:

۱- مقدمه

قصه‌های عامیانه، گنجینه‌ای ارزشمند از اعتقادات، باورها، آداب و رسوم کهن هستند که در قالبی جذاب، پرکشش و سرگرم‌کننده و ساده طرح می‌شوند. نگاهی اجمالی به محتوا و مضامین قصه‌های عامیانه نشان می‌دهد که دو اصل واقع‌گرایی و خیال‌پردازی ساختار معنایی قصه را شکل می‌دهند. قصه‌پردازان ناشناخته این آفرینش خلاق بشری، با تلفیق عصاره تجربیات درونی، ترس‌ها، امیدها و دغدغه‌های خود با گستره وسیعی از متون ادبی، اسطوره‌ها، باورهای کهن و وقایع تاریخی، بسیاری از واقعیت‌های جامعه را در قالب روایت‌های واقع‌گرا و گاه نمادین و اسطوره‌ای به تصویر کشیده‌اند. پیکرگردانی یکی از شگردهایی است که در آن می‌توان تماشاگر ترس‌ها، امیدها، آرزوها و دغدغه‌های بشری بود. مراد از پیکرگردانی، «تغییر شکل ظاهری و ساختمان و اساس هستی و هویت قانونمند شخص یا چیزی با استفاده از نیروی ماوراءالطبیعی است که این امر در هر دوره و زمانی غیرعادی به نظر می‌رسد و فراتر از حوزه و توان معمولی انسان‌ها و حتی نوابغ و افراد استثنایی به‌شمار می‌آید. در این حالت شخص یا شیء از صورتی به صورتی دیگر می‌گردد و پیکری تازه و نو می‌یابد که ممکن است بروزات آن صوری، ظاهری و محسوس باشد یا در نهاد و نهان دچار تغییراتی بنیادی شود، قدرت یا قدرت‌هایی تازه به دست آورد که قبلاً فاقد آن بوده است» (رستگار فسایی، ۱۳۸۳: ۴۳).

یکی از دلایل پیدایش و بروز پیکرگردانی‌ها، قدرت مطلق خدایان در اساطیر و الگوپذیری انسان اساطیری از خدایان برای نشان دادن توانمندی در دگرگون کردن و دگرگون شدن است که با گذر از ذهن خلاق بشری مجال ظهور پیدا می‌کند. براساس این تعریف، پیکرگردانی خدایان و انسان به حیوان، گیاه یا شیء و تبدیل اشیاء به پیکر گیاه، حیوان و انسان و بالعکس، توانمندی انسان و حیوان بر قدرت‌های تازه و ایجاد خوارق عادت از جمله نمونه‌های پیکرگردانی است. علاوه بر اساطیر و متون ادبی، قصه‌های عامیانه نیز که شخصیت‌های انسانی و ماورایی آن هر لحظه به شکلی درمی‌آیند، شواهد و نمونه‌های بسیاری از پیکرگردانی را در خود دارند.

این پژوهش با برقراری ارتباط میان پیکرگردانی و موتیف زن برآن است که انواع پیکرگردانی زن در قصه‌های عامیانه را بررسی کند؛ از این رو، برای داشتن حوزه پژوهشی جامع، مجموعه فرهنگ افسانه‌های مردم ایران را در نظر گرفته‌است که با نوزدهم مجلد دربردارنده نزدیک به ۲۰۰۰ قصه از سراسر ایران است.

۱-۱- پیشینه تحقیق

پیکرگردانی یکی از مباحث جذاب در نقد و نظریه‌پردازی ادبی است. در بررسی‌های صورت‌گرفته، پژوهش‌های متعددی در این حوزه انجام گرفته‌است. رستگار فسایی (۱۳۸۱) چکیده‌ای از نظرات خود پیرامون پیکرگردانی را در مقاله‌ای با عنوان *پیکرگردانی در اساطیر* بیان می‌کند. حسینی و پورشعبان (۱۳۹۱) در دو مقاله، دلایل پیکرگردانی و اسطوره‌های ترکیبی در هزار و یکشب را بررسی می‌کنند. ذبیح عمران (۱۳۹۵) نمونه‌های پیکرگردانی در *جواهرالاسمار* را جستجو کرده‌است. با این همه، تاکنون پژوهشی جامع با موضوع مقاله حاضر صورت نگرفته‌است. در این پژوهش، ضمن جستجوی کل مجموعه فرهنگ افسانه‌های مردم ایران و حذف قصه‌های نامرتب با زن، با روش تحلیلی-توصیفی، پیکرگردانی زن در ۱۱۶۸ قصه از این مجموعه بررسی می‌شود.

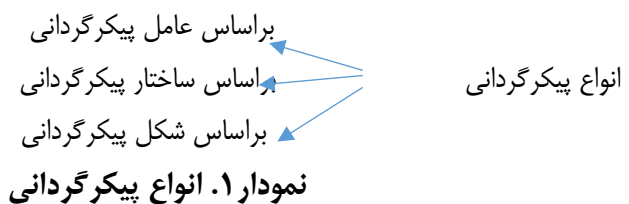
این پژوهش از نظر روش، از سویی، از کتاب *پیکرگردانی در اساطیر الگو* می‌پذیرد. در کتاب *پیکرگردانی در اساطیر* با نگاهی به تعاریف و ویژگی‌های اسطوره و مباحث نظری، انواع پیکرگردانی انسان، حیوان، جماد و نیز اسطوره‌های ترکیبی را در گستره اساطیر ایران بررسی می‌کند که به عنوان شیوه اصلی پژوهش در این مقوله مطرح است. در این شیوه با توجه به مباحث کتاب، نمونه‌های پیکرگردانی به انواعی تقسیم می‌شود. نوع اول: «در این حالت شخص یا شیء از صورتی به صورت دیگر می‌گردد و پیکری تازه و نو می‌یابد که ممکن است بروزات آن صوری، ظاهری و محسوس باشد» (رستگار فسایی، ۱۳۸۳: ۴۳-۴۴). نوع دوم: «در نهاد یا نهان دچار تغییراتی شود، قدرت یا قدرت‌هایی تازه به دست آورد که قبلاً فاقد آن بوده‌است» (همان: ۴۴). این پژوهش ضمن بهره

بردن از شیوه مطرح در این کتاب، با توجه به گونه‌های متفاوت پیکرگردانی زن در قصه‌های عامیانه، از دو چشم‌انداز جدید نیز به تقسیم‌بندی انواع پیکرگردانی‌ها نگریسته‌است.

در دو فصل ششم و هفتم این کتاب مباحث و شواهدی پیرامون پیکرگردانی فرهمندی و اهریمنی بیان شده‌است. بر مبنای این مبحث، پژوهش حاضر، پیکرگردانی‌ها را برپایه عامل شکل‌گیری آنها نیز بررسی می‌کند. همچنین، به علت آنکه پیکرگردانی‌های یافته شده، از نظر شکل و ساختار به دو صورت خطی و دارای چرخه صورت می‌گیرد. از این رو، این پژوهش، خطی و چرخه‌ای بودن پیکرگردانی‌ها را نیز در نظر می‌گیرد.

انواع پیکرگردانی

در این پژوهش، چنانکه گفته شد؛ پیکرگردانی‌های مرتبط با حوزه زن بر مبنای سه صورت عامل و منشأ پیکرگردانی، ساختار پیکرگردانی و انواع پیکرگردانی بر اساس شکل (با توجه به تقسیم‌بندی‌های کتاب پیکرگردانی در اساطیر) بررسی می‌شود. نمودار ۱، انواع پیکرگردانی در این پژوهش را نشان می‌دهد.

انواع پیکرگردانی بر اساس عامل

رستگار فسایی در مبحث ویژگی‌های پیکرگردانی معتقد است: خدایان و انسان هزارچهره در اساطیر دارای قدرتی هستند که هر لحظه می‌توانند خود را به اشکال مختلف درآورند و انسان می‌کوشد «همه اقتدارات خدایان را در چارچوب وجود مادی خود متمرکز کند؛ اما اعمال خارق‌العاده خود را رنگی منطقی ببخشد» (همان: ۴۹) و در دو فصل ششم و هفتم، مظاهر خیر و شر، اهورایی و اهریمنی قدرت پیکرگردانی و نمونه‌های آنها را در متون ادبی و اساطیر به تفصیل بیان می‌کند. در قصه‌های عامیانه نیز منشأ خلق این قدرت، علاوه بر تخیل انسان، از سویی عاملی نیک و اهورایی دارد و از سوی دیگر عاملی بیرونی چون طلسم و جادو است که به صورت اکتسابی در وجود انسان نهادینه می‌شود. با این مقدمه، حداقل در مورد نمونه‌های شاهد این پژوهش می‌توان گفت پیکرگردانی در قصه‌ها با در نظر داشتن عامل تغییر به سه شکل صورت می‌گیرد. از این رو، می‌توان بر اساس منشأ خلق پیکرگردانی، نیز آنها را تقسیم‌بندی کرد.

پیکرگردانی با عامل درونی

در این نوع پیکرگردانی نیروی ماورای نیروی طبیعی و بالقوه، عامل تغییر است. نیرویی که از دنیای اساطیر، خدایان، دیوان و پریان الگو می‌گیرد. در این دنیا، قدرت و قابلیت تغییر و تبدیل، ویژگی فطری ایزدان و ایزدبانوان است و برای پیکرگردانی به عاملی بیرونی نیازی نیست. در فرهنگ و اساطیر ایرانی، ایزدبانوی آناهیتا در پیکره‌های متفاوت تجسم می‌یابد. او دریاچه‌ای است عظیم با رودهایی به درازای چهل روز راه مرد سواره و در عین حال در هیأت بانویی زیبا با تاجی هشت پره بر سر و سوار بر گردونه‌ای چهاراسبه ظاهر می‌شود. (پورداوود، ۱۳۴۷: ۲۳۳-۲۳۵) ایزدبانوی داتنا، دختر اورمزد و سپندارمذ نیز به صورت بانویی با دو چهره زشت و زیبا تجلی می‌یابد. (آموزگار، ۱۳۷۴: ۲۴) در اساطیر یونان پلیادها، دختران اطلس ابتدا خود را به شکل هفت کبوتر و سپس به شکل ستارگان درمی‌آورند و صورت فلکی پروین را تشکیل می‌دهند. (پینست، ۱۳۹۶: ۲۲۰) در اساطیر هند، آگنی ثمره ازدواج زمین و آسمان است و به صورت آتش و رعد و برق جلوه می‌کند. او در آسمان خورشید است، در فضای میانه رعد و برق. (ایونس، ۱۳۹۷: ۲۶-۲۷)

در قصه‌ها نیز پریان، در کالبد کبوتر سرزمین پریان تا زمین انسانها را پرواز می‌کنند و در زمین به هیأت انسان جلوه‌گر می‌شوند، و قطره‌های خونشان به شکل سنگ‌های قیمتی و شب‌چراغ و یا گل‌های زیبا درمی‌آید، (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۱۱: ۶۵۶)

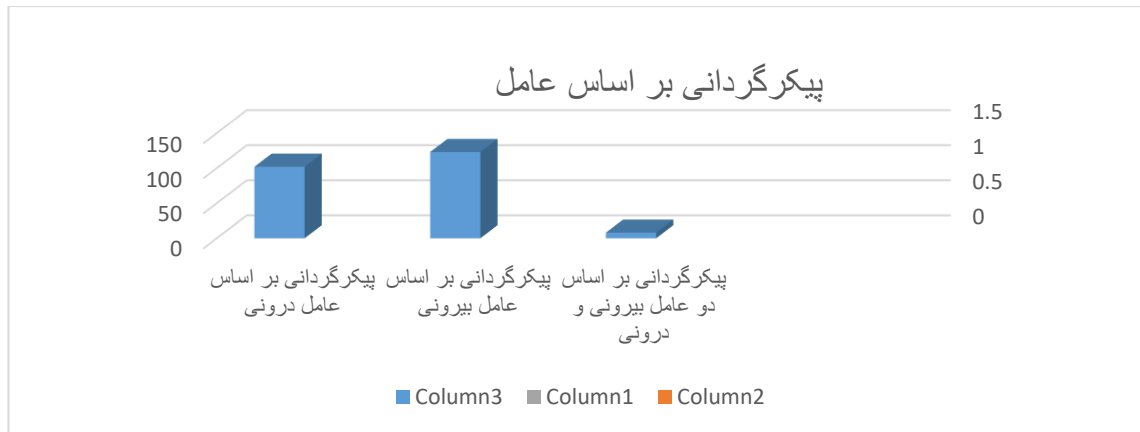
و همان، ج ۷: ۳۲۰) برخلاف پریان که از نیروی پیکرگردانی چون ایزاری بهره می‌برند. برای شخصیت‌های انسانی انگیزه پیکرگردانی رهایی از ستم صدقهرمان است. در افسانه «نی سخنگو» دختر کوچک به دست دو خواهر بزرگترش در کنار نهری سر بریده می‌شود. در همان نقطه بوته‌ای نی هفت‌بند سبز می‌شود. چوپان نی را برای شاه می‌برد. خواهران از ترس رسوایی نی را می‌شکنند و در باغچه می‌ریزند. هندوانه‌ای سبز می‌شود. شاه هندوانه را سر می‌برد و چشمش به دختر گمشده‌اش می‌افتد. (همان، ج ۱۵: ۴۹۵-۴۹۷) در افسانه «خون‌برف» هم دختر خون‌گیر سر خون‌برف را می‌برد. خون‌برف به شکل آهوئی موکب شاهزاده را دنبال می‌کند. شاهزاده او را نوازش می‌کند. با اعتراض دختر خون‌گیر آهو به گلی تبدیل می‌شود. دختر خون‌گیر گل را پرت می‌کند. گل، آهوئی می‌شود و به دنبال ارابه می‌دود. به خواست دختر خون‌گیر آهو را می‌کشند. از محل خون آهو، درخت بیدی می‌روید. درخت بید را هم می‌برند. پیرزنی تکه‌ای از چوب بید را با خود به خانه می‌برد. دخترخون‌برف از تکه چوب بید بیرون می‌آید. (همان، ج ۴: ۴۳۰-۴۳۱)

پیکرگردانی با عامل بیرونی

برخی نمونه‌های پیکرگردانی در منبع مورد مطالعه مواردی هستند که نیروی پدیدآورنده پیکرگردانی متأثر از عاملی بیرونی است. در این افسانه‌ها طلسم و جادو مهمترین عامل تغییر است. در این نوع از پیکرگردانی انسان جادوشده به حیوان، گیاه و یا جمادی تغییرشکل می‌دهد. «در باز شد و گل آمد بیرون. زود دعا را به او فوت کردم و گفتم: برو قاطر. دختر عمویم قاطر شد» (همان، ج ۱۲: ۴۶۲). تفاوت این نوع پیکرگردانی با نوع اول، افزون بر عامل تغییر، به انگیزه تغییر نیز مرتبط است. در این نوع متأثر از طلسم و جادو اغلب نیتی شوم و پلید نهفته است و به دست غول، جادوگر و درویشی روی می‌دهد. ریحانه جادو نه تنها قدرت تغییر و تبدیل شکل خود را دارد و به شکل لاشخوری ظاهر می‌شود. با خوردن کشتزار او، انسان‌ها به گاو آهو والاغ تبدیل می‌شوند. (همان، ج ۹: ۵۰۳-۵۰۸) در قصه «عمه‌گرگی»، پیرزنی جادو در شمایل گرگ آدمخواری می‌کند. (همان: ۳۵۷) در قصه «جمیل و جمیله»، غول که جمیله را دوست دارد و از فرار او خشمگین است، با نفرت به جمیله می‌گوید که امیدوارم خدا سرت را شبیه سر الاغ و موهایت را عین کنف بکند. در همان لحظه جمیله تغییر شکل می‌دهد. صورتش همانند ماچه الاغ دراز و موهایش همچون گونی، زبر و به هم بافته می‌شود. (همان، ج ۳: ۲۴۴)

پیکرگردانی با دو عامل درونی و بیرونی

در نمونه‌های یافت شده، برخی موارد از یک قدرت بیرونی ناشی می‌شوند؛ اما این توانایی پیکرگردانی به نیروی درونی تبدیل می‌شود. در این نمونه‌ها به ویژه به مضمون زنان نابارور و باروری با استفاده از ورد و جادو اشاره می‌شود. علی‌رغم اکثر قصه‌ها که زن نازا با خوردن سببی بارور می‌شود، در انگشت‌شماری از قصه‌ها درویش یا جادوگری با خواندن وردی به یک شیء آن را به نوزادی تبدیل می‌کند. در این نمونه‌ها نوزاد به دنیا آمده خود دارای نیروی تغییر و تبدیل است و یا ویژگی‌های نامتعارفی دارد. در افسانه «نی و مرارید» از پیچیده شدن گوش اسب و تخم کبوتر در پارچه‌ای و چهل شب ورد و لالایی خواندن بر آن دختری متولد می‌شود که این نیروی تغییر را در خود دارد. در افسانه «نی خوش‌صدا» نیز همین بن‌مایه تکرار می‌شود. در هر دو افسانه شیری دختر را می‌خورد. ولی قطره خونی از دهان شیر به زمین می‌افتد و مبدل به نی می‌شود. چوپان پادشاه نی را می‌برد و به شاه می‌دهد. پس از مدتی دختر از نی بیرون می‌آید. (همان، ج ۱۵: ۵۳۱-۵۳۷) در این نمونه‌ها نیروی مؤثر طلسم و جادوست؛ اما این نیرو درونی می‌شود و شخص تحت‌تأثیر طلسم خود از نیروی تغییر و تبدیل بهره می‌برد. نمودار (۲) انواع پیکرگردانی بر اساس منشأ و عامل را نشان می‌دهد.

نمودار (۲). انواع پیکرگردانی بر اساس عامل و منشأ

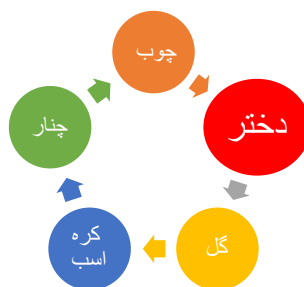
انواع پیکرگردانی بر اساس چرخه دگردیسی

پیکرگردانی در قصه‌های عامیانه اغلب خطی و دوسویه است. یعنی یک موجود یا شیء به یک موجود یا شیء دیگر تغییر شکل می‌دهد و پیکرگردانی در یک حرکت تمام می‌شود.

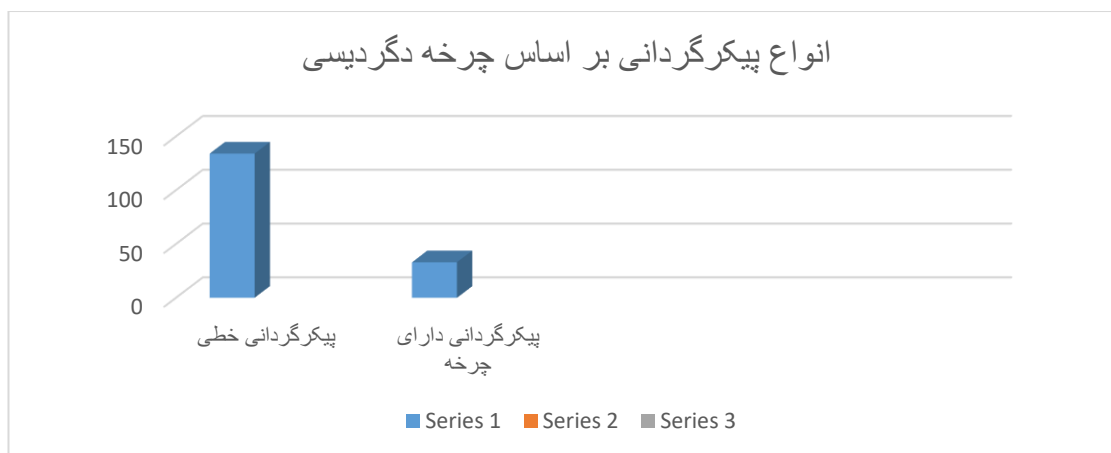
نمودار ۳. پیکرگردانی خطی

اما در برخی از پیکرگردانی‌های مرتبط با زن یک چرخه یکسویه دگردیسی دیده می‌شود. تعداد مراحل از آغاز تا پایان چرخه در قصه‌های مختلف تفاوت دارد. به طور معمول، این چرخه از سه تا هفت مرحله ادامه می‌یابد. این ویژگی به‌خصوص یکی از شاخصه‌های مهم قصه‌های «نارنج و ترنج» است. در یکی از قصه‌های این گروه، دختر کولی، دختر زیبا را از درخت پایین می‌اندازد. دختر زیبا به زیرزمین می‌رود و از محل فرورفتنش، شاخه گلی می‌روید. شاهزاده گل را می‌چیند و آن را به زمین می‌اندازد. گل به یک کره اسب تبدیل می‌شود. شاهزاده از کره اسب خوشش می‌آید. آن را با خودش به قصر می‌برد؛ اما علی‌رغم میلش و با خواست دختر کولی، کره اسب را می‌کشد. یک قطره از خون کره اسب بر زمین می‌افتد و درخت چناری از آن می‌روید. دختر کولی از شوهرش می‌خواهد تا چنار را ببرد و از چوبش برای بچه گهواره بسازد. پیرزنی سه چهار تکه از آتش چوب گهواره برمی‌دارد که چشمش به گلوبندی می‌افتد. آن را بالای تاقچه خانه‌اش می‌گذارد. تا اینکه روزی می‌بیند از همان کیسه گلوبند دختری زیبا بیرون آمد. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۵: ۳۸۹-۳۹۲)

نمودار ۴. چرخه پیکرگردانی قصه «دختر نظر کرده»

در این نوع دگردیسی، اغلب قهرمان قصه برای حفظ جان خود با کمک نیروی درونی مدام تغییر شکل می‌دهد تا به وضعیت ثبات و امنیت برسد.

نمودار ۵. انواع پیکرگردانی بر اساس چرخه دگردیسی

انواع پیکرگردانی براساس نوع شکل

در اساطیر، افسانه‌ها و قصه‌های شفاهی شخصیت‌های داستانی به گونه‌های مختلف انسان، جماد و حیوان و بالعکس تغییر چهره می‌دهند. زن به عنوان یکی از ابعاد مهم شخصیتی در اینگونه متون نیز به همان دلایل موجه برای پیکرگردانی‌ها به شمایل گوناگون درمی‌آید. به طور معمول، در این شیوه پیکرگردانی در دو نوع بررسی می‌شود. در پیکرگردانی نوع اول، شخص یا شیء از صورتی به صورتی به طور محسوس و ظاهری تغییر حالت می‌یابد و در پیکرگردانی نوع دوم در نهاد و نهان دچار تغییراتی بنیادی می‌شود و قدرت یا قدرت‌هایی تازه به دست می‌آورد که فاقد آن بوده‌است. (رستگارفسائی، ۱۳۸۳: ۴۳-۴۴) در این بخش از پژوهش، شواهد پیکرگردانی زنان، با توجه به نوع و شکل پیکرگردانی بررسی می‌شود.

پیکرگردانی نوع اول:

پیکرگردانی زن به مرد و مرد به زن:

در قصه پرنده سپید، دختری در هیأت پرنده سپید طلسم شده است. این پرنده راهنما و یاریگر قهرمان است و در یکی از پیکرگردانی‌های خود به شکل پیرمردی ظاهر می‌شود. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۲: ۹۱-۱۰۴) به جز این یک مورد در میان افسانه‌های بررسی شده، هیچ افسانه دیگری پیکرگردانی زن به زن، زن به مرد و بالعکس را نشان نمی‌دهد.

پیکرگردانی زن و حیوان

یکی از مهم‌ترین انواع استحاله در اساطیر، افسانه‌ها و قصه‌ها استحاله انسان به حیوان و حیوان به انسان است. در این پژوهش، از میان ۱۱۶۸ قصه، ۲۷ مورد پیکرگردانی زن به حیوان و ۳۶ مورد پیکرگردانی حیوان به زن دیده می‌شود. در این پیکرگردانی‌ها در میان حیوانات مختلف کبوتر، آهو، سگ و مار بیشترین بسامد را دارند. اژدها، اسب، قورباغه، الاغ، کلاغ، ماهی، سوسک، زنبور، لک لک از جمله حیواناتی هستند که با تکرار کمترین نقش آفرینی زن در قصه را نشان می‌دهند.

پیکرگردانی زن و کبوتر

در این گروه از قصه‌ها، زن به پرنده و به طور خاص کبوتر تبدیل می‌شود و کبوتر یا پرنده به زن تغییر هیأت می‌دهد. در قصه خورشیدآفرین، قهرمان قصه پرنده‌ای را که اسیر کرده، رها می‌کند. پرنده چرخ می‌زند. بر زمین می‌نشیند و به شکل دختر زیبایی درمی‌آید. (همان، ج ۱۸: ۴۰۲) در قصه هم بدون ذکر نوع، لفظ پرنده را در مورد دخترانی به کار می‌برد که باطلسمی به شکل پرنده درآمده‌اند. (همان، ج ۱۰: ۲۸۶)

اما مضمون غالب تجسم زن، به شکل کبوترانی ماده است که میانجی دنیای انسان‌ها و عالم غیب هستند. کبوتران رمز و راز و راه حل مشکلات قهرمان قصه را می‌دانند. بر درختی و کنار چشمه‌ای می‌نشینند و با تکرار «خواهران، خواهران»، رازگشایی

می‌کنند. شاید به آن دلیل که وقتی کشتی نوح بر جودی می‌نشیند و زمین مقداری آب را به خود می‌کشد، نوح کبوتر را برای دانستن مقدار آب می‌فرستد. (یاحقی، ۱۳۸۶: ۶۶۱)

کبوتر در فرهنگ یونانی نشان آفرودیت و نماد عشق‌ورزی او با معشوقش است. (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵: ۵۲۶) در اساطیر و فرهنگ ایرانی، شاید بتوان کبوتر را نماد آناهیتا دانست. «رینگوم گلدانی ساسانی را توصیف می‌کند و مدعی است که نقش آناهیتا را نشان می‌دهد. بر این گلدان، آناهیتا کبوتری در دست دارد و طاووس‌هایی در جلوی او قرار گرفته و زیر قوسی ایستاده که با نقش پرندگان تزیین شده است» (غیبی و الخاص ویسی، ۱۳۹۴: ۱۲۸). از سوی دیگر خوشکاری‌های کبوتران در قصه‌ها نمودهای دیگری از آناهیتا ایزدبانوی آب را تصویر می‌کنند. آناهیتا بانویی زیبا است که در قصری هزار ستون بر بالای کوه قاف اقامت دارد. او نگهبان آب، فزاینده گله، رمه و ثروت، یاریگر قهرمانان، و پاک‌کننده نطفه و آسان‌کننده زایش زنان است. (پورداوود، ۱۳۴۷: ۲۳۳-۲۳۵) در قصه‌ها کبوتران نیز در کالبد پریانی زیبارو در قصرهایی بر فراز آسمان به سر می‌برند. آنها درمانگر هستند و راز درختان و گیاهان درمانگر را می‌دانند، و همراهی و راهنمایی آنان باعث پیروزی قهرمان می‌شود. این کبوتران بیشتر در صحنه‌هایی تبدیل به دختر می‌شوند که در رودخانه یا چشمه‌ای در حال آب تیی و شنا هستند. «در عالم خواب و بیداری دید، سه کبوتر آمدند و آن طرف حوض نشستند بعد هر سه تبدیل به سه دختر شدند...» (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۱۸: ۴۳۷). در قصه «گل خندان (۳)» سه کبوتر به شکل زن به سراغ زن زائویی می‌روند و به او در زایمان کمک می‌کنند. (همان، ج ۱۲: ۳۲۳) درواقع، کبوتران با این قدرت‌ها و کنش‌های جادویی تجسمی از خوشکاری‌های آناهیتا را به تماشا می‌گذارند.

پیکرگردانی زن و آهو

پیکرگردانی دختران به شکل آهو اشاره‌ای ظریف به این مطلب است که زیبایی چشم و ظرافت رفتار آهو، او را در جایگاه معشوق در ادبیات فارسی تثبیت کرده است. نکته قابل توجه این است که تمامی پیکرگردانی‌های دختران به آهو و بالعکس برای فریفتن و کشاندن جوانان به قصر و یا شهر دختر است. در این قصه‌ها، این آهو است که به جای اینکه به دام بیفتد و اسیر صیاد شود، خود صید می‌گیرد. در قصه «سیب حضرت سلیمان»، شاهزاده خانمی خود را به شکل آهو درمی‌آورد و جوان‌ها را به دروازه شهر می‌کشاند. بعد به شکل دختر به قصر می‌رود و خود را به مریضی می‌زند. پادشاه جوان‌ها را به قصر می‌آورد تا دخترش را به حرف آورد و گرنه سر از تنشان جدا می‌کند. (همان، ج ۷: ۵۰۹-۵۱۳) در قصه «گل به صنوبر چه کرد (۱)»، قهرمان قصه آهوی خوش خط و خالی را می‌بیند که جلو چشمش نمایان می‌شود. جوان در تعقیب آهو به قلعه‌ای می‌رسد که ناگهان آهو چرخ می‌خورد و دختر زیبارویی از جلد آهو خارج می‌شود. (همان، ج ۱۲: ۲۳۸) در قصه «پادشاهی که سه فرزند داشت» (همان، ج ۱۷: ۵۷۵-۵۷۷) و قصه «ملک جمشید و چهل گیسوبانو» (همان، ج ۱۴: ۲۳۵-۲۴۳) همین مضمون تکرار می‌شود. اما در قصه «بی‌بی نگار و می‌سس قبار»، خاله می‌سس قبار دیوزنی است که در حال گذر از دریا به آهو تبدیل می‌شود و قهرمان قصه را آزار می‌دهد. (همان، ج ۶: ۴۶۶)

پیکرگردانی زن و سگ

سگ در دین زردشتی و ایرانیان باستان جایگاه و ارزش والایی دارد. (رضی، ۱۳۸۴: ۳۷۰) فرگرد سیزدهم و نوزدهم و بیست و یکم و بیست و دو دربارۀ کیف و مجازات قتل انواع سگ‌ها و ایدها و آزار آنهاست. در بخش نخست از این فرگرد بیان می‌شود که از میان آفریده‌های اهورامزدا سگ بسیار محترم است، چون از سبیده کاذب تا فجر صادق با اهریمن مقابله می‌کند و پاسبان آفرینش نیک است. (همان: ۳۷۱) در روایت اصلی و قصه‌های فرعی از «گل به صنوبر چه کرد»، مرد خشنود از وفاداری سگش و ناراحت از خیانت همسر، او را در هیأت سگی زندانی می‌کند. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۱۸: ۴۳۹) که مضمون مشترک قصه در قصه (همان، ج ۱۰: ۲۷۵-۲۸۷) نیز هست. در قصه «شاه عباس و حور و پری»، همسرشاه عباس پری نابکاری است که در پایان قصه خود را به سگ تبدیل می‌کند. (همان ج ۱۹: ۲۰۱-۲۰۶)

در نقوش بازمانده از دوره ساسانی تصاویر زیادی از آناهیتا به همراه نقش سگ دیده می‌شود. «در گلدان مربوط به قرن ۶-۷ پیش از میلاد از جنس نقره زراندود از مجموعه فریر، آناهیتا سگ کوچکی را که با ریسمانی مهار شده است در دست راست خود

نگه داشته است» (شهبازی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۴۱). همچنین «روی ظرف دیگری که در موزه کلیوند موجود است، آناهیتا در چهار صحنه روی ظرف به نمایش درآمده که در یک صحنه در حالی که اناری با دست چپ خود نگه داشته با دست راست خود در حال غذا دادن به یک سگ است» (همان: ۲۴۲). در قصه «دختران کوچگر»، رابطه میان دختر، آب، چشمه، درخت کهن و سگ تداعی کننده تصاویر اسطوره‌ای آناهیتا ایزدبانوی آب است. در این قصه، همسر شاهزاده با نگاه در آینه به شکل سگ جادو می‌شود. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۵: ۱۰۹) شاهزاده با دل غمین عروس را به قصر می‌برد. بعد از هفت‌هفته‌ای سگ راهی بیابان می‌شود تا به چشمه‌ای می‌رسد که پای آن درختی کهن قرار دارد. در آن جا دختر از جلدش بیرون می‌آید و به درون چشمه می‌رود.

پیکرگردانی زن و مار - اژدها

مار از ادوار پیش از تاریخ مورد پرستش بوده و در مراسم باروری باستانی اهمیت ویژه‌ای داشته‌است. (هال، ۱۳۸۰: ۹۲) به دلیل تجدید حیات و پوست اندازی مار، «این جانور نشانه مشخص همه الهه- مادران بزرگ است که با زندگی و نوشدگی طبیعت مربوطند» (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۵۵). در مورد رابطه زن و مار می‌توان از داستان آدم و حوا و اغوای مار نیز یاد کرد که از آن پس «مار بهشت غالباً به سیمای زن تصویر و تصور می‌شود، یعنی که زن اصل و مبدأ اغواگری است» (همان: ۶۲).

در قصه «درویش زرنگ»، شاهزاده‌ای هنگام شکار، دختری زیبارو و عریان می‌بیند. او را با خود به قصر می‌برد. دختر با این شرط با او ازدواج می‌کند که پیه سوز روشن نکند، هیزم در آتش نیندازد و به تنور نزدیک نشود. از آن زمان، جوان هر روز تکیده‌تر می‌شود، تا اینکه با راهنمایی درویشی، شبی خود را به خواب می‌زند و نیمه‌های شب زن را می‌بیند که به شکل ماری بزرگ درآمده‌است. در این قصه زن-مار خود را به حوض می‌رساند، می‌بیند آب ندارد، از سر کاریز آب می‌خورد و به شکل دختر به اتاق برمی‌گردد و می‌خوابد. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۵: ۴۹۸). مار نیز با نیروهای زیرزمینی مانند آب‌های زیرزمینی و جهان مردگان در ارتباط است. (افضل طوسی، ۱۳۹۳: ۱۲۸) در قصه «زن زیبا و شکارچی» همین روایت تکرار می‌شود. (همان، ج ۶: ۴۲۷-۴۲۸) در هر دوی این افسانه‌ها نشانه‌های اسطوره پیدایش آتش را نیز می‌توان دید. در این اسطوره، اهریمن مار را پدید می‌آورد و اهورامزدا در برابر آن و برای مقابله با او آتش را می‌آفریند. (یاحق، ۱۳۸۶: ۷۳۷) در پایان این دو قصه نیز زن - مار در آتش سوزانده می‌شود.

صاحب عجایب‌المخلوقات گفته‌است: «چون مار را درازی به سی‌گزرسد و عمر به صدسال آن را اژدها خوانند» (یاحق، ۱۳۸۶: ۱۰۵). در قصه «جان تیغ و چل‌گیس»، جان تیغ با دو اژدها مبارزه می‌کند اژدهایی که جلوی آب را گرفته و اژدهایی که راه بر جوانانی بسته‌است که برای آوردن گندم می‌روند. بعد از کشتن هر اژدها، از دماغ هر یک از آنان کبوتری خارج می‌شود که با لحنی زنانه جان تیغ را نفرین می‌کند که الهی عاقبت به خیر نشوی (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۳: ۲۰۷) در قصه «دان انار»، نیز نوزاد دختری، شب و همزمان با تاریکی هوا، تبدیل به اژدهایی هفت‌سر می‌شود، به جان مردم می‌افتد و هنگام سحر دوباره به نوزاد تبدیل می‌شود. (همان، ج ۵: ۶۷-۶۵) در این افسانه نیز شومی اژدها در کالبد زنی نشان داده می‌شود.

پیکرگردانی زن و گیاه

رابطه زن و گیاه در قصه‌های عامیانه به ویژه گروه قصه‌های «نارنج و ترنج»، (همان: ۳۸۹-۳۹۲)، «دختر انار» (همان: ۹۹-۱۰۳) و «دختران خیار» (همان: ۳۴۷-۳۵۱) برآمده از دوخاستگاه اساطیری است. در باور اساطیر ایرانی، پیکرگردانی میان زن و گیاه از سویی ریشه در توت‌م گیاهی انسان و گیاه‌پیکری مشی و مشیانه دارد. (بهار، ۱۳۸۶: ۱۷۶) و از سوی دیگر از باور به الهه-مادر ایزدبانوی باروری نشأت می‌گیرد. این قصه همچنین، تداعی‌کننده اسطوره ایزدگیاهی، ایزدشهادشونده و آیین ازدواج مقدس نیز هست. (همان: ۴۲۳-۴۳۰) در این قصه‌ها، دختری از یکی از میوه‌های نارنج، انارو خیار بیرون می‌آید و برای رهایی از دست ضدقهرمان ناچار به پیکرگردانی می‌شود. این دختر زیبارو پیوند خود را با گیاه حفظ می‌کند و در پیکرگردانی‌های متعدد نیز خود را به شکل گل، گیاه و یا درختی درمی‌آورد. در این قصه‌ها، شاهزاده با دختر برآمده از درون این میوه‌ها ازدواج می‌کند.

درفرنگ و اساطیر ملل، درخت انار یکی از درختان مقدس محسوب می‌شود. در یونان باستان، انار یکی از شاخه‌های هرا و آفرودیت است. در روم تاج عروسان از شاخه‌های انار درست می‌شده است. (فضایلی، ۱۳۸۸: ۲۵۰) در فرهنگ زردشتی، انار نماینده برکت و باروری و نمادی است از باروری ناهید. (یاحق، ۱۳۸۶: ۱۶۶) در قصه «شاهرخ و نارپری»، قهرمان انار را از داخل توبره بیرون می‌آورد و آن را به دونیم می‌کند. دختر بسیار زیبایی در مقابلش ظاهر می‌شود. (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۸: ۸۸). در قصه «ماه‌روپیشانی»، خرسی او را که توسط هوویش به درختی بسته شده می‌خورد. دو قطره از خون او می‌چکد و دو تانی سبز می‌شود. نی را می‌سوزانند. از خاکستر نی درخت اناری می‌روید و سر به آسمان می‌کشد. دو تا میوه انار می‌دهد. انار در دست‌های شاهزاده به ماه‌روپیشانی تبدیل می‌شود. (همان، ج ۱۳: ۱۶۱-۱۶۷) در هر دو قصه، دختر انار پس از فرو رفتن به زمین و جهان مردگان، با تغییر شکل در هیئت گیاهی به زمین برمی‌گردد و با شاهزاده ازدواج می‌کند.

پیکرگردانی زن و طبیعت

پیکرگردانی زن و خورشید

در ادبیات فارسی، خورشید منبع نورافشانی و نماد کمال زیبایی است. در اوستا خورشید فرشته فروغ و روشنایی مهر و با صفت تیزاسب ملقب شده و چشم اهورامزدا است. (یاحق، ۱۳۸۶: ۳۳۸-۳۳۹) در فرهنگ عوام خورشید مؤنث است. لفظ عامیانه خورشیدخانم از این باور حکایت می‌کند. «در بسیاری از مناطق روستایی و شهری ایران و نزد عامه خورشید و ماه زن و مردند و خواهر و برادر و دلداده یکدیگر» (هینلز، ۱۳۸۳: ۲۵۴). بر مبنای افسانه‌ای «در آغاز، درخشندگی ماه بیش از خورشید است و خورشید از روی حسادت دست گل‌آلود خود را در وقت کار به صورت ماه می‌کشد و از آن زمان نور ماه کمتر می‌شود» (همان، ۲۵۴). با این حال در عالم طبیعت، خورشید با درخشندگی خود ماه را روشن می‌کند و زیبارویان در مقام توصیف در چهره خورشید تصویر می‌شوند. در قصه «شاهزاده خردمند»، دختر پریزادی به شکل خورشید در آسمان نورافشانی می‌کند. «روزی که رو به پنجره ایستاده بود، متوجه شد خورشید در افق طلوع کرد و خورشید دیگری از باختر درآمد... شاه گفت: آن خورشیدی که از مشرق برمی‌آید خورشید واقعی است و اما خورشیدی که از غرب طلوع می‌کند دختر پریزادی است که چون خورشید واقعی زیبا می‌نماید» (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۱۹: ۱۹۰)

پیکرگردانی زن به چشمه

در فرهنگ و اساطیر ایرانی باور به زن بودن چشمه، باور به ایزدبانوی آب است. چشمه‌های بسیاری با این باور چشمه‌پری خوانده می‌شود. قصه «چشمه‌پری»، به باور نر و ماده بودن چشمه‌ها و قنات‌ها و رودها نیز بازمی‌گردد که «خاستگاه این باور با نر و ماده بودن اهریمن، آنهیتا و اردی‌وخشه پیوند دارد» (هینلز، ۱۳۸۳: ۴۳۱). در این قصه که بن‌مایه‌های اسطوره‌ای بسیاری در خود دارد، دیوسپاه، پری چشمه بالای کوه را با افسونی به سنگ تبدیل کرده است. قهرمان قصه، پری سنگی را از خواب بیدار می‌کند. آب در جوی‌های چشمه‌پری به حرکت درمی‌آید. «تن پری اندک اندک گرم شد، دلش تپیدن گرفت و وقتی چشمان زیبایش را گشود، زندگی در آنچه خفته بود بیدار شد. آب جاری شد» (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۳: ۳۳۹).

پیکرگردانی ابر به زن

در افسانه ملک جمشید و ملک خورشید، ابری سیاه به هیأت دیو زنی درمی‌آید. «دید یک ابر سیاه و بزرگ با سرعت به سوی او حرکت می‌کند و وقتی به او رسید تبدیل شد به پیرزنی غول پیکر» (همان، ج ۱۴: ۲۸۴).

پیکرگردانی زن و جماد

در میان شواهد پیکرگردانی، ۳۳ مورد تغییر شکل زن و جماد به چشم می‌خورد. به جز ۴ نمونه که زن یا به سنگ تبدیل شده یا از حالت سنگی تغییر شکل داده است، دیگر اشیاء مانند سوزن، سنجاق، جارو، عرق چین، نقش گل و بلبل قالی، دستمال، داریه اغلب اشیائی هستند که زنان بیش از مردان از آنها استفاده می‌کنند و به عبارتی اشیائی زنانه هستند.

در قصه‌های معروف به «سبزقبا»، می‌توان نمونه‌ای این تغییر هیأت را دید. در قصه «خفته‌خمار و مهری‌نگار»، خفته‌خمار برای حفظ جان مهری‌نگار از دست مادر و خاله‌اش با جادو او را به دستمال، سوزن و جارو تبدیل می‌کند. (همان، ج ۴: ۳۵۱-۳۵۳) سوزلقبا همتای دیگر سبزقبا نیز برای اینکه آلا زنگی زنش رانیند «او را مبدل کرد به دستمالی و گذاشت توی جیبش» (همان، ج ۱۳: ۲۶۳).

برخی از شواهد پیکرگردانی‌های جماد و زن شامل مواردی است که شیء به زن تغییر شکل می‌دهد. در قصه «نی خوش صدا»، زنی به امید فرزنددار شدن، استخوانی را در گهواره می‌خواباند و چهل روز بر آن لالایی می‌خواند. در روز چهارم، شوهرش استخوان را در درهای سبز می‌اندازد. لاشخوری استخوان را برمی‌دارد، به لانه می‌برد و آن رامی‌شکند. از درون استخوان دختری خوش‌بر و رو بیرون می‌آید. (همان ج ۱۵: ۴۸۳) در روایتی مشابه زنی تخم کبوتری را چهل روز در گهواره می‌خواباند و در نهایت دختری زیبا از آن متولد می‌شود. (همان، ج ۱۱: ۵۳۱-۵۳۲) در قصه «حاتم طایی»، حاتم وارد قصری می‌شود که تختی از زبرجد آنجا گذاشته‌اند و دختری با تاجی از یاقوت سرخ از تصویری بیرون می‌آید. (همان، ج ۴: ۲۵)

پیکرگردانی اعضای بدن زن به حیوان، گیاه و جماد

در میان نمونه‌های یافت شده موارد متعددی دیده می‌شود که یکی از اعضای بدن زن دچار تغییر و تبدیل می‌شود. در این تغییر و تبدیل بنا به موقعیت، قهرمان به حیوان، گیاه یا جماد تغییر شکل می‌دهد. در قصه مهاجرت، «پری دشنه را گرفت و به اندازه قالیچه‌ای که پادشاه گفته بود خطی به دور خود کشید. قالیچه‌ای بی‌نقش‌ونگار پیدا آمد که تندی پری، دشنه را به دست عبدالله داد و گفت اکنون شانه مرا با آن زخم بزنی. عبدالله شانه پری را با دشنه زخم زد و خون قطره قطره شروع به آمدن کرد و بر روی قالیچه ریخت. هر قطره خون گل و بلبل شد تا آن که هزار گل و بلبل بر قالیچه نقش بست» (همان، ج ۱۴: ۵۲۶).

در قصه «سنگ‌های بلورین» نیز قهرمان درختی می‌بیند که دختری را از آن آویزان کرده‌اند. هرچند لحظه یک قطره خون از دماغ دختر توی آب می‌چکد و تبدیل به یک سنگ بلور می‌شود. (همان، ج ۷: ۳۱۹) در قصه «دان‌انار»، شاهزاده می‌بیند یک قطره خون از گردن دان‌انار تبدیل به یک گنجشک می‌شود و پرواز می‌کند. (همان، ج ۵: ۶۷)

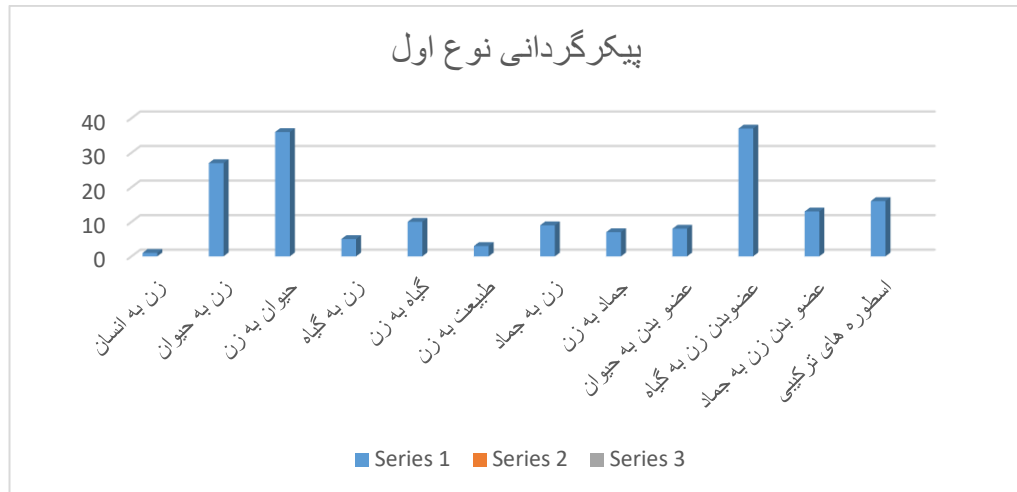
در برخی دیگر از قصه‌ها، یکی از اعضای بدن دختر به گیاه تبدیل می‌شود. خون گیسو کمند که به زمین می‌چکد، از جایش درختی سبز و بلند بالا می‌روید (همان، ج ۱۵: ۳۲) و یا در قصه «دسته گل قهقهه» از خنده‌های دختری، دسته‌های گل از دهانش بیرون می‌ریزد. (همان، ج ۵: ۵۵۹)

اسطوره‌های ترکیبی

ذهن خلاق آفرینندگان قصه‌های عامیانه، فراخور دانش، آگاهی و حالات روان موجوداتی چندوجهی آفریده‌است که تحت عنوان اسطوره‌های ترکیبی از آنها نام می‌برند. «موجودات ترکیبی اسطوره‌هایی هستند که ذهن آرزومند و اندیشمند انسان از ترکیب حیوانات و انسان می‌آفریند» (رستگارفسای، ۱۳۸۳: ۴۴۲). در قصه «حاتم طایی»، قهرمان در راه پیشبرد هدف سفرش ناگزیر به ازدواج با دختر پادشاه خرس‌ها می‌شود. «بالاتنه‌اش مثل آدمیزاد و پایین تنه‌اش مثل خرس بود» (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۴: ۲۳). در ادامه سفر گذری به زیر دریا و دیدار با دختر ماهی دارد. «نصف تنش آدم و نصف تنش ماهی بود» (همان: ۲۴).

در قصه‌های مشهور به «گل‌خندان»، یکی از جالب‌ترین اسطوره‌های ترکیبی دیده می‌شود. شمایی از دختری زیبارو که از چشم‌هایش مروراید و از لبان خندانش گل می‌بارد، جای قدم‌هایش خشت طلا و نقره و زیر بالشش سکه و اشرفی است. این دختر تولدی نامتعارف دارد. او با کمک نیروهای ماورایی از مادری فقیر یا ستم‌دیده زاده می‌شود. توصیف ویژگی‌های این دختر در روایت‌های متعدد با هم تفاوت‌هایی دارد. اما یکی از مهمترین نقاط اشتراک همه آنها در تبدیل خنده‌های دختر به انواع گل، سوسن، یاسمن، نسترن و... است. در بندهشن آمده‌است «هر گلی از آن امشاسپندی است... مورد و یاسمن هر مزد را خویش است و یاسمن سپید بهمین را و مرزنگوش اردیبهشت را و شاه اسپرغم شهرپور را پلنگ مشک سپندارمذ را و سوسن خرداد را چمبگ امرداد را... و نیلوفر آبان را... ونسترن رشن را...» (بهار، ۱۳۹۵: ۸۸) که ارتباط میان ایزدان و ایزدبانوان با گیاهان را یادآوری می‌کند. در این

قصه نیزاین خصیصه را نیروهای ماورایی به دختر می دهند. «هرکدام از ما یادگاری به دختر می دهیم. اولی گفت: این دختر هر وقت بخندد گل خندان از لب و دهنش بریزد» (درویشیان و خندان مهابادی، ج ۱۲: ۳۰۷) دختری که از دهانش یاسمن و سوسن می ریخت (همان، ج ۵: ۳۹۵-۳۹۸) جمجمه (همان، ج ۳: ۲۲۱) پادشاه و سه دخترش (همان، ج ۲: ۴۷) نمونه‌های دیگر این قصه هستند. نمودار (۶) انواع پیکرگردانی نوع اول را نشان می دهد.

نمودار ۶. انواع پیکرگردانی نوع اول

پیکرگردانی نوع دوم

زیبا و زشت شدن زن

مضمون زیبا و زشت شدن یکی از مضامین تکراری در روایت‌های متعدد قصه ماه پیشانی است. دیو با رضایت از ماه پیشانی، به ماه پیشانی می گوید: «بنشین کنار آب هر وقت دیدی آب زرد آمد دست نگذار. آب سیاه آمد سرو چشم و ابروت را بشوی. وقتی که آب سفید آمد دست و صورتت را با آن بشوی». دختر وقتی آب سفید یعنی آب مروارید را به صورتش زد یک ماه در پیشانی اش درآمد یک ستاره هم در چانه اش. در مقابل ناراضی از عملکرد دختر زن بابا به او هم می گوید: «کنار جو بنشین هر وقت دیدی آب زرد است، دست و صورتت را بشوی». یک مار سیاه از پیشانی اش درمی آید و یک عقرب زرد از چانه اش. (همان، ج ۱۳: ۱۱۶-۱۱۷) روایت‌های دیگر نیز با تفاوت‌هایی این بن مایه را تکرار می کنند.

زنده شدن مرده

در قصه «دختر پادشاه و مرد درویش»، درویشی عاشق دختر پادشاه می شود. با مخالفت شاه، درویش نفرین می کند. دختر پادشاه می میرد و او را به خاک می سپارند. شب می شود و درویش دختر را از گور بیرون می آورد. آب سرد به چهره دختر می زند. دختر عطسه‌ای می کند و زنده می شود. (همان، ج ۵: ۲۰۷) قصه‌های «پسر کفشدوز» (همان، ج ۲: ۲۱۵-۲۱۷)، «خارکنی که عشقش دختر پادشاه رو زنده کرد» (۱) و (۲) (همان، ج ۴: ۲۱۹-۲۲۱ و همان: ۲۲۳-۲۲۴) هم همین مضمون را دارند.

زنده کردن مرده

در قصه «آه» (همان، ج ۱: ۱۳۹-۱۴۲) و «آه دختر کوچک بازرگان» (همان، ج ۱۴۳-۱۴۵) زنی با چسب سر بریده شوهرش را به تنش می چسباند و او زنده می شود.

بارور شدن زن نازا با خوردن سیب، انار، نارنج

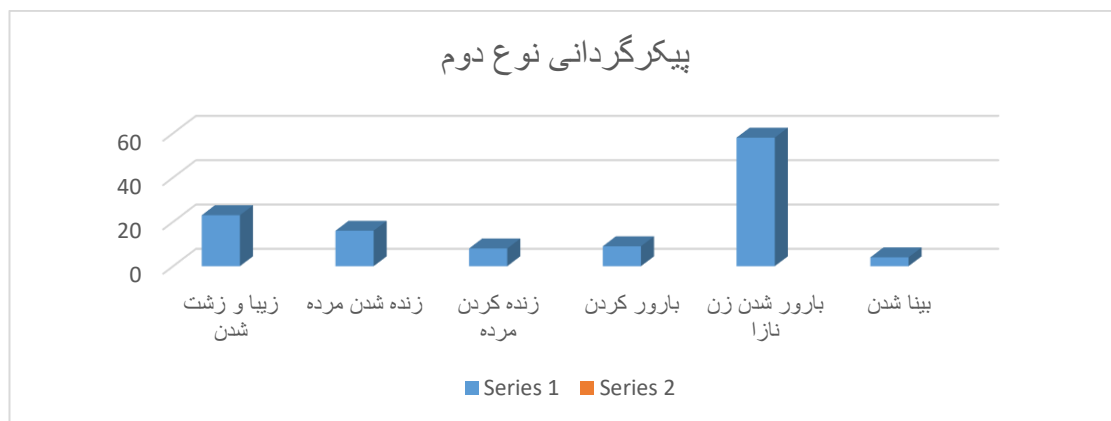
بارور شدن زن نازا با خوردن سیب، انار یا نارنج پربسامدترین پیکرگردانی نوع دوم است. در قصه «خسرو به گل چه کرد»، «گل به خسرو چه کرد»، امیر و وزیرش اولادی ندارند. درویشی از کوله پارچه‌اش، اناری درمی‌آورد و به امیر می‌دهد... بعد از نه ماه و نه روز زن امیر و زن وزیر هر کدام یک پسر می‌زایند. (همان، ج ۱۸: ۳۸۰) در قصه «چل‌گیس» هم شاهی بی‌اولاد و ناراحت است. پیری از درد دل شاه آگاه می‌شود و سیبی به شاه می‌دهد که نصف را خودت بخور نصف به زنت بده. پس از نه ماه زن پادشاه پسری می‌زاید. (همان، ج ۳: ۳۶۶) در قصه «مرد هفت‌زنه» هم مردی برای هر هفت زنش که صاحب بچه نمی‌شوند، هفت نارنج می‌خرد. هر هفت زن باردار می‌شوند. (همان، ج ۱۳: ۵۱۱-۵۱۳)

بینا شدن

در قصه «آه»، دختر کلانتر از داخل یک جعبه حقه‌ای بیرون می‌آورد. در حقه را باز می‌کند و میلی را داخل آن کرده و به چشم‌هایش می‌مالد، چشم‌هایش بینا می‌شود. (همان، ج ۱: ۱۴۰)

بارور کردن

شش روایت قصه چل‌گیس، روایت زنی است که مویی بارورکننده دارد. فقط یک تارمو از چل‌گیس، باغ‌های خشک بسیاری را شکوفا و بارور می‌کند. در قصه «دختر نظرکرده» از گروه «قصه‌های نارنج و ترنج» نیز از آب دست دختر قهرمان قصه که بر خاک می‌چکد، علف می‌روید. (همان، ج ۵: ۳۹۲)

نمودار ۷. انواع پیکرگردانی نوع دوم

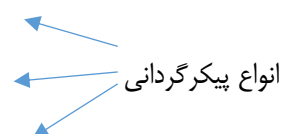
۴- نتیجه‌گیری

فرهنگ افسانه‌های مردم ایران نزدیک به ۲۰۰۰ افسانه از سراسر ایران را در خود دارد. این پژوهش، در راستای جستجوی انواع پیکرگردانی زن، ۱۱۶۷ قصه را با در نظر داشتن نقش فعال زن انتخاب کرده و تمرکز خود را بر پیکرگردانی‌هایی معطوف کرده‌است که حول محور زن می‌گردد. بر این مبنا با در نظر داشتن ۱۱۶۸ قصه مرتبط با حوزه زنان، ۲۶۸ پیکرگردانی را یافته و بررسی کرده‌است.

این پژوهش، با در نظر داشتن روش معمول پیکرگردانی، مواردی نیز یافت که براین اساس مؤلفه‌های جستجوی انواع پیکرگردانی‌ها را گسترش داد. بر این اساس در این پژوهش، انواع پیکرگردانی به سه صورت انجام گرفته‌است.

براساس عامل و منشأ پیکرگردانی

بر اساس ساختار پیکرگردانی

براساس شکل پیکرگردانی

براساس یافته‌های این پژوهش، ۱۱۴ پیکرگردانی با عامل درونی و ۱۲۳ پیکرگردانی با عامل بیرونی روی داده‌است. همچنین ۱۳۴ مورد پیکرگردانی خطی و ۳۳ پیکرگردانی دارای چرخه در این مجموعه دیده می‌شود. در مجموع پیکرگردانی‌های نوع اول، پیکرگردانی حیوان و زن پربرسام‌ترین نوع پیکرگردانی از نظر نوع و شکل است که از آن میان پیکرگردانی حیوان به زن با ۳۶ مورد بیشترین برسامد را دارد. بیشتر پیکرگردانی‌های حیوان و زن در هیأت حیواناتی چون کبوتر، آهو، سگ، مار و اژدها بروز می‌کنند. در میان ۱۰۱ مورد پیکرگردانی نوع دوم نیز بارور شدن با سبب، انار و نارنج بیشترین برسامد را به خود اختصاص داده‌است.

منابع

- آموزگار، ژاله، (۱۳۷۴)، *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- ایونس، ورونیکا، (۱۳۹۷)، *اساطیر هند*، ترجمه محمد حسین باجلان فرخی. تهران: انتشارات اساطیر.
- بهار، مهرداد، (۱۳۸۶)، *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: نشر آگه.
- پورداوود، ابراهیم، (۱۳۵۶)، *یشت‌ها*. تهران: نشر طهوری.
- پینست، جان، (۱۳۹۶)، *اساطیر یونان*، ترجمه محمدحسین باجلان فرخی. تهران: نشر اساطیر.
- حسینی، مریم و سارا پورشعبان، (۱۳۹۱)، «اسطوره‌های ترکیبی، پیکرگردانی درداستان‌های هزار و یکشب»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، سال ۸، شماره ۲۸، صص ۱-۲۷.
- درویشیان، علی اشرف و رضا خندان مهابادی، (۱۳۷۹-۱۳۸۹)، *فرهنگ افسانه‌های مردم ایران*، ۱۹ ج، تهران: انتشارات کتاب و فرهنگ.
- دوبوکور، مونیک، (۱۳۷۳)، *رمزهای زنده جان*. ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- ذبیح‌نیا عمران، آسیه، (۱۳۹۵)، «پیکرگردانی در افسانه‌های جواهرالاسمار»، *فرهنگ و ادبیات عامه*، سال ۴، شماره ۱۳، صص ۴۹-۶۸.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۳)، *پیکرگردانی در اساطیر*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رستگار فسایی، منصور، (۱۳۸۱)، «پیکرگردانی در اساطیر»، *مجله مطالعات ایرانی*، شماره ۲، صص ۹۵-۱۱۶.
- رضی، هاشم، (۱۳۸۴)، *دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زردشت*، تهران: انتشارات سخن.
- شهبازی شیران، حبیب و معروفی اقدم، اسماعیل و ستارنژاد، سعید و طهماسبی، فریبرز، (۱۳۹۷)، «مظاهر و کارکردهای آناهیتا، الهه زن در ایران باستان (مطالعه نقش‌مایه‌های ظروف زرین و سیمین ساسانی حاوی نقش این الهه)»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۲۳۷-۲۶۲.
- شوالیه، ژان و آلن گبران، (۱۳۸۸)، *فرهنگ نمادها*، ترجمه سودابه فضایی، تهران: نشر جیحون.
- غیبی، مژده و ویسی، الخاص، (۱۳۹۴). «تجلی سه نمود حیوانی آناهیتا در افسانه‌های عامیانه ایرانی»، *علوم ادبی*. سال ۵، شماره ۷، صص ۱۱۳-۱۳۸.
- فرنیخ دادگی، (۱۳۹۵)، *بندهنش*، گزارنده مهرداد بهار، تهران: انتشارات توس.
- هال، جیمز، (۱۳۸۰)، *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: نشر فرهنگ معاصر.

هینلز، جان راسل، (۱۳۸۳)، *شناخت اساطیر ایران*، ترجمه و تألیف محمد حسین باجلان فرخی، تهران: نشر اساطیر.
یاحقی، محمد جعفر، (۱۳۸۶)، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*. تهران: نشر فرهنگ معاصر.